

Մանիա Ղազարեան, Արցախի Արուեստի Գանձերը, Տպ. Կաթողիկոսարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1993, 221 էջ, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով ամփոփումներ (էջ 135-150), 170 գունատիպ լուսանկար (էջ 153-200), արցախեան արուեստի 129 մոթիֆներու գծանկարներ (էջ 203-216), մատենագիտական ցանկ (էջ 129-133), ցանկ՝ Մանիա Ղազարեանի հրատարակուած եւ անտիպ 42 գործերու (էջ 217-218) եւ կենսագրութիւն՝ Մանիա Ղազարեանի (էջ 219):

Նեղ, շատ նեղ մասնագիտութեան մը նուիրուած աշխատասիրութիւն մըն է Մանիա Ղազարեանի Արցախի Արուեստի Գանձերըն, զոր գուցէ կարգ մը արուեստարաններ պիտի տատամսէին ընդունիլ որպէս գործ մը, որ կը գրադէր արուեստի սահմաններէն քչիկ մը դուրս ինկող հարցերով: Թերեւս ա՛յս իսկ է պատճառը, որ արուեստներու ուսումնասիրութեան լայնատարած աշխատանքներուն առընթեր՝ այսօր հագի՛ւ թէ կարելի ըլլալ գտնել բաւարար գործեր, որոնք նուիրուած ըլլան զննումին եւ լուսարանումին՝ օրինակի համար՝ խեցեգործութեան, գորգագործութեան եւ արուեստի նոյնանման այլ արտայայտութիւններուն. աւելին՝ արցախեան արուեստի քննութեան պարագային, այդ մէկն եղաւ գրեթէ անկարելի վերջին եօթը տասնամեակի ընթացքին՝ որպէս հետեւանքը Արցախի մէջ տիրապետութիւն հաստատած բռնակալութեան: Ահա թէ ինչո՞ւ համար Ղազարեան կը հաստատէ, թէ «Արցախի յարգարանքային-կիրառական արուեստը հայ մշակութի չուսումնասիրուած բնագաւառներից է: [Սակայն] այն որոշակի հետաքրքրութիւն է առաջացրել յատկապէս որպէս ճարտարապետութեան առընչուող երեւոյթ: Չի ուսումնասիրուած կոթողների յարգարանքի գաղափարագեղարուեստական կառուցուածքը, չեն արժեքաւորուել նրա գեղագիտական առանձնատկութիւնները, չի որոշուած նրա տեղը հայկական դեկորային արուեստի ընդհանուր համակարգում: Ըստ պատշաճի չի ուսումնասիրուած Արցախի խաչքարերի եւ բարձրաքանդակների արուեստը: Արցախի տարածքում տասնամեակներ շարունակ անխնամ մնացած, հակատագրի բարեացակամութեամբ պահպանուած խաչքարերից եւ գերեզմանաքարերից մի քանիսը միայն յաջորդաբար տեղ են գտել զանազան աշխատութիւններում: Ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս է մնացել Արցախի քանդակագործական հարստութիւնը՝ բարձրաքանդակները ...» (էջ 35):

Եւ անցաւ ժամանակը, իրեն հետ բերելով ո՛չ միայն քայքայուածն ու աւերածուծը բնութեան ձգուած ճարտարապետական եւ այլ բնութի կոթողներուն՝ այլ վանտալային յափշտակուածն ու իւրացուած անոնց՝ Արցախի մէջ անիրաւ կերպով իշխանութիւն հաստատած ազերիին կողմէ, որ լանկարծ օր մըն ալ ինքզինք յայտարարելէ ետք լեւոնորդները երէկի քրիստոնեայ աղուանին՝ Արցախի արուեստի մեծ ու փոքր բոլոր արտալայտութիւններն ալ յայտարարեց աղուանական, եւ առ այդ՝ նաեւ ազերիական: Անշուշտ եղան հակադարձութիւններ սա խժալուր յայտարարութիւններուն դէմ, այսուհանդերձ քիչեր, շատ քիչեր սիրտ ու ժամանակ ունեցան զբաղելու այս հարցով, որովհետեւ անով ազգայնականութեան եւ ցեղամոլութեան խարանս ստացած պիտի ըլլային իրենց հակատին, եւ անկէ ետք Աստուած գիտէր թէ ինչե՛ր կրնային պատահիլ իրենց:

Տխուր բան է մակաբերուածն այս բոլորին, այսուհանդերձ կարելոր եւ անհրաժեշտ՝ եթէ որոշած ենք ուղիղ առնել մեր քայլերը հայու մեր կեանքին ընթացք ու նկարագիր տուող ուղիներէն ներս: Աւելին՝ եթէ կ'ուզենք ուղիղ եւ շիտակ նայիլ աչքերուն հայու յաջորդ մեր սերունդներուն:

Այսպէս՝ լքուած, գրեթէ մոռացուծի մատնուած, պարտադրաբար հեռու պահուած արտալայտութիւնները մեծ կամ փոքր արուեստներուն՝ սպասեցին երկար, սպասեցին ակնկառոյց այն օրուան՝ երբ կարելի պիտի ըլլար բարձրաձայն յայտարարել մարդուն կեղծիքը մարդուն դէմ: Իրաւ էր, որ կիրառական կամ, ինչպէս սովոր է կոչելու զանոնք գիտութիւնը, մանր արուեստները մի՛շտ ալ մնացին լուսանցային՝ ուսումնասիրութեանը մէջ այն արուեստներուն՝ որոնք ընդհանրապէս գործ ունեցան քերթողութեան հետ եւ երաժշտութեան, պարին հետ եւ նկարչութեան, քանդակագործութեան հետ եւ ճարտարապետութեան: Տրուած ըլլալով որ կիրառական արուեստներն ամէն բանէ առաջ հետաքրքրուած էին «գործնական» եւ «օգտակարային» երեսովն իրերուն՝ անոնք ընդհանրապէս մնացին թերզնահատուած, ինչպէս որ կը հաստատէ Գարեգին Երկրորդը յառաջաբանի իր խօսքով (էջ 8), մինչդեռ անհրաժեշտ էր որ անոնք դրուէին անմիջական քովիկը այսպէս կոչուած «մեծ արուեստներուն», ու զային ամբողջացնելու եւ ընկալելի ընծայելու կարգ մը տարրերն անոնց, որովհետեւ, վերլուծուծի վերջին հանգրուանին եւ բաղդատականի, եւ աւարտին գուգակչիւի եւ արժեւորումի, մարդ ակամայ ինքզինք կը գտնէ դէմ լանդիման անոնց՝ որոնք կը կազմեն հէնքն ու առէջը բոլոր տեսակի արուեստներուն եւ հիմն ու կառոյցը մարդկային

հողերանութեան, մարդու իմացական զգայնութեան, հաւատալիք-
ներուն, աւանդութիւններուն, կրօնական զգացողութեան եւ անկէ
լառաջացած եւ արմատաւորուած կեանքի ու մահի ընկալումնե-
րուն, եւ այն առհաւականութեան՝ որ կը տեւէ մարդէն ներս սե-
րունդէ սերունդ, կը դրսեւորուի այլազան ձեւերով եւ արտայայ-
տութիւն ու իմաստ կու տայ մարդկային հաւաքականութեան
կեանքին եւ առօրեային:

«Կիրառական» կամ «մանր» կոչուած արուեստներու բացթո-
ղումին, անտեսումին, եւ գուցէ ոմանց կողմէ կամաւոր ալ մերժու-
մին մէջ Ղազարեանը մնաց այն քիչերէն, որոնք արուեստի ար-
տայայտութիւնն անմիջական կերպով կապելով կեանքին եւ զայն
կարելի ու հաճելի ընծարող բաներուն՝ փորձեցին կատարել այն՝
ինչ որ չուզեցին ու մերժեցին ընել ուրիշներ: Շնորհակալ աշխա-
տանք մը արդարեւ, որովհետեւ այսօր մարդեր հազիւ թէ հետա-
քրքրուին իրենց առօրեայ կեանքէն ներս տեղ գտած բաներով, ո-
րոնց կը հաւատան մերթ գեղեցկութեան եւ շնորհին, կը գնահա-
տեն զանոնք երբեմն, սակայն մի՛շտ ալ կը փարին անմիջական
օգտակարութեանն ու գործնականութեանն անոնց, եւ հազիւ թէ
կը մատչին գեղապիտական արժէքին անոնց: Գործնապաշտ մեր օ-
րերուն քանի՞ հոգի, պարզ ու միջին մարդերէն քանի՞ անհատ
պիտի ուզէր հետաքրքրուիլ՝ գիտնալու համար թէ ի՞նչն էր որ
գեղեցիկ կ'ընծայէր գորգ մը կամ կարպետ մը, աշխատանքի ի՞նչ
հնարք էր որ կը տարբերէր մատանի մը ուրիշէն, նախշերու ի՞նչ
ձեւ մը աղուորութիւն կու տար ազարանջանի մը եւ ոչ՝ ուրիշին,
կամ գիծերու, ձեւերու, գծապատկերներու ի՞նչ յաջորդականու-
թիւն մը պիտի լանկուցիչ դարձնէր ջուրի պարզ սափոր մը կամ
խեցեղէն այլ առարկայ մը եւ ոչ՝ ուրիշ մը: Այժմ ո՞ր մէկ հաւա-
տացեալը պիտի փորձէր եկեղեցական քանդակէ մը ներս տեսնել
տարրերն իր նախահայրերուն հաւատալիքներուն, եւ ո՞ր աղօթա-
բարը պիտի գտնէր յաւիտենութեան խորհուրդը խաչքարի մը
հրաշքն ստեղծող բուսական, կենդանական եւ երկրաչափական ար-
տայայտութիւններուն մէջ: Հարցումներ են ասոնք, որոնց ո՛չ մէկն
ունի պատասխան: Մակայն, այժմ, առա՛նց տատամսելու կարելի է
հաստատել եւ բարձրաձայն յայտարարել թէ անոնց՝ մարդերուն
բոլորն ալ պիտի նայէին ներկայացուած գոյնին ու երանգին,
նախշերուն շնորհալիութեան, ասեղնագործուած իրի մը նրբու-
թեան եւ աշխատանքի վարպետութեան եւ գոհանալին կամ դժգո-
հէին կատարուածով եւ ներկայացուածով:

Մանրա Ղազարեանը ո՛չ միայն ընդունեցաւ այս բոլորը, որով-
հետեւ կիրառական արուեստներուն բոլո՛րն ալ սերտօրէն կ'աղեր-

սուէին կեանքին եւ մարդկային առօրեային, եւ զանոնք տանելի ընծայող բարիքին, այլ քանի մը քայլ առաջ անցնելով՝ փորձեց համընդհանուր կերպով ներկայացնել գեղեցիկն անոնց մէջ, մէկ առ մէկ վերլուծումի ենթարկել տարրերն անոր, ու երբեմն նաև տալ իմացական բովանդակութիւնը այդ տարրերէն մէկուն կամ միւսին:

Արուեստ կամ ոչ, գեղեցիկ կամ այլ, այժմ օգտագործելի կամ ընդհակառակը, անհատականացումէն ընդհանրացումի եւ ոճաւորումի մեկնած այսպէս կոչուած մանր արուեստներուն շատ է լայն ընդգրկումը եւ ժամանակէն ներս գրաւած սահմաններն անոնց: Իրաւ այ՝ առաջին մարդուն հետ ծնած եւ օրերուն հետ ժմնած ու զարգացում արձանագրած հոգիի եւ միտքի արտայայտութիւն եղող տարրերն անոնց՝ այժմ կարելի է գտնել քարանձաւային կենցաղէն ու քարայրներու ժայռերէն սկսած մինչեւ կազմաւորումն ու կառուցը ընտանեկան կեանքին ու զայն պատասպարող ու կարելի դարձնող փայտէ, կաշիէ, աղիւսէ ու քարէ շինուած վրաններուն թէ՛ տնակներուն, հիւղերուն թէ՛ պալատներուն, դամբաններուն թէ՛ պաշտամունքի վայրերուն մէջ: Հո՛ն են անոնք որպէս հետքերն ու մնացորդացը երէկի կեանքի մը եւ անոր յոյզ ու խորհուրդ, եւ իմաստ ու լաճախ անտարագելի ի՛նչ մը պարզեւող բաներուն, որոնք կը դրսեւորուին որպէս փորագրութիւն ու քանդակ քարի վրայ թէ՛ փայտի, որպէս ձև ու դիժ՝ խեցեղէններու, որպէս կերպ մետաղամշակութեան եւ որպէս երանգ, նախախորհուրդ, ճարտարապետական գծագրում եւ անոնց բոլորէն յառաջացած համադաշնութիւն, խորք ու զգայնութիւն կարպետի, գորգի թէ՛ տպածուի վրայ:

Գեղեցիկին ընդհանուր սա արտայայտութիւնն այժմ դասել ու դասաւորել՝ ըրած է գիտութիւնն արդէն, սակայն աւելի մօտիկ վերլուծում մը անոր տարրերու տուեալներուն՝ պիտի ի լայտ բերէ իրարու մէջ եւ իրարմով կրկնուող, զարգացող, ոճաւորող, պատկեր եւ իմաստ ստացող, եւ իրարու ընդելուզուող այն ձևերն ու երանգները, եւ արտայայտութիւններն ու խորհուրդները, որոնք գեղ կը պարզեւեն մէկուն եւ շնորհ՝ միւսին: Այսպէ՛ս են լաճախ նախներն ու զարդերը, մերթ իրենք զիրենք կրկնող ու երիզուող գիծերն ու ծաղիկները, ստէպ մարդկային, կենդանական եւ բուսական տարրերը, գոյներուն եւ երանգներուն յաջորդականութիւնը, անոնց համադաշնութիւնն ու երբեմն հակադրութիւնը, քանդակներուն ուռուցիկ կամ հարթակային աշխատածութիւնը, որ անմիջականօրէն կ'առնչուի լոյսի խաղերուն, եւ կառուցային ճարտարապետումը որ որքան գործնականութիւն՝ նոյնքան նաև:

չնորհ կ'ընծայէ տուեալ առարկայի մը. այս բոլորը, արուեստի ու գեղեցիկի այս արտայայտութիւններն ու դրսեւորումն անոնց՝ արժըմ կարելի է գտնել քարի վրայ թէ փայտի, խեցիի վրայ թէ մետաղի, կաշիի վրայ թէ հիւսուածքի, այսինքն ասեղնագործութեան, կարպետի ու գորգի, որոնց ծալքերէն ներս թաղուած կը մնան խոհն ու խորհուրդը, իմացքն ու հոգեկան ընկալչութիւնը, լուզն ու գրգիռը դարերու պահած ու պահպանած մարդկային եւ հայու մեր հոգեխառնութեան:

Ուսումնասիրելու եւ վերլուծումէ անցընելու համար այս բոլորը՝ Ղազարեանը հետեւեցաւ որոշ ընթացքի մը: Իր իսկ բառերով՝ «ներկայ ուսումնասիրութեան մէջ, որը սպառիչ լինելու ոչ մի լուսակնութիւն չունի, Արցախի կիրառական արուեստի բնագաւառները ներկայացուած են ո՛չ նրանց առաջնային կամ երկրորդական լինելու սկզբունքով, այլ այն դասակարգումով, որն ընդունուած է արուեստաբանութեան մէջ. կարծր նիւթեր (քարի եւ փայտի գեղարուեստական փորագրութիւն, խեցեգործութիւն), ապա՝ փափուկ իրեր (տարազ, կապերտագործութիւն, գորգ) ներկայացնող բնագաւառները: Օգտագործուած են ինչպէս Արցախի տարածքում պահպանուած կոթողները, նոյնպէս եւ Հայաստանի պատմութեան, Հայաստանի Ժողովրդական Արուեստի (Երեւան), Հայաստանի Ազգագրութեան (Մարդարապատ) Պետական Թանգարանների, էջմիածնի վանքի Գանձատան, Նոր եւ Հին Վեհարանների, Մայր տաճարի Թանգարանի, ինչպէս նաեւ մի շարք քաղաքների Թանգարաններում պահպանուած արցախեան արուեստի ստեղծագործութիւնները» (էջ 36):

Փոքր ակնարկ մը սա հաստատումէն ներս եւ դասաւորումէն՝ պիտի ընթերցողը մղէ հարց տալու թէ ո՞ւր պէտք է գետնդել ոսկերչութիւնն ու անոր յարակից արուեստի այլ արտայայտութիւնները, որոնց Ղազարեանն ունի նուիրուած քանէջանի ամբողջ հատուած մը իր ուսումնասիրութեան մէջ: Ի՞նչ որ ալ ըլլայ պատասխանը՝ հարցումին՝ Ղազարեան հատուած առ հատուած լոյսին բացաւ դադտնիքները ինքզինքին առաջադրած աշխատանքին եւ ընթերցողի սեղանին բերաւ տարրերն արցախեան մանր կամ կիրառական արուեստներուն: Եւ որովհետեւ ամէն բանէ առաջ անոնք կ'առընչուէին ճարտարապետութեան՝ գտաւ որ Արցախի ճարտարապետական կառոյցների յարդարանքի յօրինուածքում լատկապէս առանձնանում են զարդաքանդակները: Տարածքի բոլոր եկեղեցիներն ունեցել են զարդաքանդակային որոշակի լուսկումներ, մի արուեստ, որը սկզբնաւորուելով վաղ միջնադարում, զարգացել ու կատարելութեան է հասել լատկապէս հասուն միջնադարում»:

(էջ 41)։ Ըստ Ղազարեանի՝ այս ուղղութեամբ արցախեան լաւագոյն նմուշն է Ամարասի վանքային համալիրը։ Իրականութեան մէջ՝ «Արցախի վանքային համալիրի իւրաքանչիւր կառույց, իւրաքանչիւր եկեղեցի, լինի դա քարից թէ աղիւսից, ունի բարդ յօրինուած քներից մինչեւ ամենապարզ յարդարանքը։ Զարդաքանդակային հատուածները պարտադիր են եղել բոլոր դէպքերում։ Զարդաքանդակներով ձեւաւորուել են ինչպէս արտաքին, նոյնպէս եւ ներքին պատերի, դռների եւ լուսամուտների շրջանակները, բարաւորները, ներսի սիւների կամարների հատման տեղերը, գրմբէթի նիւտերը եւ այլն։ Զարդաքանդակների պարզ գծային ձեւերից (խաչերի ու բուրձեր) մինչեւ բարդ վարդակաւոր յօրինուած քները տեսնում ենք մի կարեւոր առանձնալատկութիւն. քարգործ արհեստաւորների վարպետութիւնը դա արտայայտում է ե՛ւ զարդաքանդակի յղիւածութեամբ, ե՛ւ առանձին հատուածների նրբագոյն անցումների, ե՛ւ հարթութիւնների յարաբերութիւնների, ե՛ւ լուսաստուերների շեշտման հմտութեան մէջ, ինչպէս նաեւ զարդաքանդակի, լայնքի, երկարութեան, ծաւալային յարաբերութիւնների եւ այլ դրսեւորումներում (էջ 41-42)։

Պաշտամունքային եւ կրօնական հաստատութիւններուն զուգահեռ՝ քաղցին լաւաջացումն ու զարգացումը խաչքարերուն, որոնք, ի՞նչ խօսք, գոյութեան կոչուեցան որպէս լուշաքար կամ լուշակոթող նաեւ նախաքրիստոնէական շրջանին՝ իրենց ինքնուրոյն ձեւակերպումով եւ քանդակումով եւ գիրենք «գործող» կամ «կազմող» վարպետներու անձնական դրոշմով։ Ըստ Ղազարեանի՝ «խաչքարերը դրուել են որպէս մեծագոյն շինարարական աշխատանքների (եկեղեցի, կամուրջ եւ այլն) աւարտը արձանագրող կոթող, զանազան պատմական դէպքեր եւ ռազմական լաղթանակներ լաւերժացնող լուշաքար եւ այլն։ Խաչքարերը դրում էին ճամբերին, եկեղեցիների բակերում, պատերի մէջ, գերեզմանատներում եւ այլուր։ Եկեղեցիների կամ մատուռների պատերին ազուցուած խաչքարերն աւելի փոքր չափերի են, աւելի պարզունակ յօրինուածքով» (էջ 44)։

Արցախեան խաչքարերը ոչինչով մնացին ետ հայրենի հողի ամբողջ տարածքին գոյութեան կոչուած այլ խաչքարերէն։ Անոնք ունեցան աշխատանքի նոյն ձեւը եւ նոյն գործիքները, նոյն գիծերն ու նոյն նախշերը, նոյն խաչերը եւ նոյն զարդարանքները, նոյն նիւթերն ու նոյն բովանդակութիւնը, եւ տեղայնացան ու ոճաւորուեցան, որովհետեւ «ստեղծուել ու զարգացում են ապրել հայկական խաչքարերին բնորոշ սկզբունքներով, [եւ] տեղական որոշակի առանձնալատկութիւններով» (էջ 46), իսկ «փոքր քանակ

են ներկայացնում աւետարանական թեմաներով յարդարուած խաչ-
քարերը: Խաչքարերի վրայ փորագրուած են հիմնականում կեն-
ցադային բովանդակութիւն ունեցող բարձրաքանդակներ» (էջ 47):
Ի՞նչ որ ալ ըլլար բովանդակութիւնը, կենցաղային թէ կրօնական,
խաչքարերը՝ որոնց մէկ նմանակը մնաց տապանաքարը՝ նախ-
շուած մնացին երկրաչափական, բուսական, կենդանական եւ
մարդկային տարրերով, որոնցմէ բուսականն ու երկրաչափականը
մի՛շտ ալ ներկայացուցին գաղափարն ու խորհուրդը յաւիտենու-
թեան, ծնունդին, բազմածնութեան, մահին, առատութեան, մերթ
արհեստին եւ մարդկային որոշ գործունէութեան եւ մնացին տե-
ղայնացած, երբեմն անհատականացած ու ռճաւորուած, ի՞նչ փոյթ
որ անոնցմէ մանաւանդ կենդանական եւ մարդկային տարրերն ըլ-
լային ուղղակի առօրեայ կեանքին առնչուած:

Ղազարեան կը լիշէ անուաները Ղազար կազմողին, Ատոմ Գոր-
ծողին, Դաւիթին եւ Գրիգոր կազմողին, որոնց գործերուն այժմ
կարելի է հանդիպիլ Արցախի զանազան վայրերուն մէջ, ի՞նչ
փոյթ որ անոնց գործերէն եւ անոնց նման՝ այլ հեղինակն ան-
ծանօթ նիւթերէն ոմանք կրեն որոշ հետքերը շրջակայ ժողո-
վուրդներուն: Կասկածէ՞ վեր է, որ հայկական եւ արցախեան ար-
ուեստն իր կարգին պիտի ազդած ըլլար այլ ժողովուրդներու մեծ
կամ փոքր արուեստներուն արտայայտութիւններուն վրայ:

Խաչքարերու, տապանաքարերու, եկեղեցիներու եւ վանքերու
կառուցներուն անմիջական քովիկը կը կենան քարէ կիրառական
այն իրերը, որոնք առաւել կամ նուազ չափով կը կրեն տարրերը
միւսներուն ունեցած նախշերուն, ուռուցիկ կամ հարթային քան-
դակներուն եւ գծագրային արտայայտութիւններուն: Սակայն քա-
րէ այս իրերուն մօտիկը պէտք է զետեղել այլազան ու զանազան
գործերը խեցեգործութեան, որոնցմէ այժմ կարելի է գտնել սափո-
րը, կուժը եւ գաւաթը, որոնք ծառայեցին նախաքրիստոնէական
մարդուն: Քարէ էին եւ դիմացան ժամանակին հողեղէնները, սա-
կայն, որոնք անթուրծ էին ու սկզբնական շրջանին՝ փշրուեցան եւ
վերածուեցան փոշիի լետագային, գիւտէն ետք խեցեղէնի թրծու-
մին, արտադրուած գործնական եւ կիրառական իրերը, որոնք ա-
ռաւելյաբար առտնին սպասներ էին միայն, զգեցան ամուր հիմք ու
կառուց: Ղազարեան այս վերջիններէն կը թուէ ջրատար խողո-
վակները, կտուրի կղմինտրները, խնոցին, տեփուրը, կուլան, ճրա-
գը, կրակամանը, կարասներն ու կճուճները իրենց կափուլներով,
զարդախեցին՝ քովիկն ի վեր սափորին, գաւաթին, եւ առտնին այլ
ամանեղէններուն: Անոնցմէ ոմանք ջնարակուած էին ու նախշուն:
Զարգացած գործ մըն էր խեցեգործութիւնը: Ղազարեանն ի՛նքն

իսկ կը հաստատէ այս մէկը ու կ'ըսէ թէ «Արցախի բոլոր աւաններում եւ գիւղերում ամենայարգուած արհեստներից էր բրուտագործութիւնը: Դա ընդունուած արհեստ է նաեւ հարեւան գաւառներում» (էջ 57), որովհետեւ «կաւագործութեան հիմնական սպառողը բնակչութիւնն էր» (էջ 58): Առջի օրերուն ձեռքով ու մատներով աշխատողած խեցեգործութեան կէս մեքենայացումը սակայն չի բերուիլ լոյսի: Իրաւ ալ, այսօր, ոչ մէկը կարող է գիտնալ թէ ե՞րբ դուրգը՝ բրուտին անիւը սկսաւ օգրագործուիլ խեցեգործութեան մէջ: Իրաւ էր, որ կայուն էին աշխատանքի ձեւերը, օգտագործուող հողին որակն ու տեսակը, թրծելու եւ ջնարակելու միջոցներն ու ձեւերը: Աւելին՝ խեցեգործութեան նոյնն էր պահանջը նաեւ: Այսինքն՝ անիկա հաստատ կը կենար առօրեայ եւ տեղական պահանջներուն վրայ: սա կը նշանակէր թէ սերունդէ սերունդ շարունակուել էին ու տակաւին կը տեւէին տիրական դառնայ աւանդութիւնները, ահա թէ ինչո՞ւ թուելէ ետք կիրառական բազմաթիւ իրեր խեցեգործութեան՝ Ղազարեան կ'եզրակացնէ թէ «այս եւ համանման իրերը պատրաստուած էին աւանդաբար, այսպէս կոչուած ժողովրդական բրուտների կողմից» (էջ 59):

Քարէն, անթուրծ ու թրծուած կաւէն ետք, եւ անոնց հետ, առաջինն եղաւ փայտը, որ ծառայեց որպէս միջոց առաջին մարդուն եւ անոր առօրեայ կեանքի պահանջներուն արտայայտութեան: Առջի հեղ նախամարդը ձեռք զարկաւ քարին ու փայտին, հիմնական երկու նիւթերուն, որոնց կ'ապրէր անմիջական դրացնութեանը մէջ, եւ որպէս ինքնապաշտպանութեան միջոց, եւ ապա որպէս գործիք օգտագործելէ ետք զանոնք՝ անդրադարձաւ անոնց զանազան եւ բազմապիսի գործածելիութեան, եւ անոնց հետ նաեւ կենդանական ոսկերտտիքին, եւ առաջին առիթով՝ եղջերաւոր կենդանիներուն մնացորդացին: Այսպէ՛ս էր որ քարին հետ ու ոսկորին, եւ ապա կաւին՝ անիկա մատչեցաւ նաեւ անտառի անմշակ փայտին՝ առանց ալ անդրադառնալ կարենալու թէ շա՛տ էր փրխրուն անիկա եւ դիւրաբեկ, շուտ էր մաշող եւ դիւրավառ, մերթ անթուրծ կամ թրծուած կաւին չափ. այսուհանդերձ՝ անո՛վ էր որ փորձեց գոհացում տալ իր առօրեայ կարգ մը պահանջներուն:

Տարբեր չէր կրնար ըլլալ հայուն համար ալ, եւ հայ մըն էր արցախցին, եւ ինչպէս կը հաստատէ Ղազարեանը՝ «փայտի գեղարուեստական մշակման կուլտուրան սերտօրէն շողկապուած է հայ ժողովրդի կենցաղին, նրա արհեստաւորութեան բազմաթիւ ճիւղերին, կիրառական արուեստի բնագաւառներին: Փայտը աման էր, օրօրոց, թախտ, դաջի կաղապար, կուժ, դաղդղան, գաթանախշիկ, գրակալ, եկեղեցու դուռ, պատշգամբի ձեւաւորուած հատ-

ուած: Փայտը միաժամանակ գործիքի մաս էր, գործիքաման» (էջ 61): Իսկ քիչ մը անդին տակաւին թուելէ հտք եկեղեցիներու խորաններուն ստորին մասերը, տուներու սիւներուն վերնամասերն ու խոյակները, հարսերու օժիտի սնտուկները, հացի սնտուկները, խնոցիները, գործիքամանները, գուլպայի կաղապարները, դգալները եւ մանաւանդ եկեղեցական գրակալներն ու դուռերը՝ կ'եզրակացնէ թէ «Արցախի փայտի փորագրութեամբ ստեղծուած իրերի գեղարուեստական կերպարման մէջ արտացոլուել են ազգագրական ու մշակութային բազմաթիւ երեւոյթներ» (էջ 63): Ինչ որ ալ ըլլալ իրականութիւնը, սակայն, այժմ պահպանուած բեկորներն ընդհանրապէս կը պատկանին ուշ ժամանակներու, որովհետեւ փայտէ իրերու պահպանումը միշտ ալ պայմանաւորուած է ո՛չ միայն նիւթի շուտ կոտորելու, օդի եւ միջատների ազդեցութեամբ ոչնչանալու չատկութեամբ, այլեւ քաղաքական ու հասարակական բազմաթիւ գործօններով ...» (էջ 62):

Եթէ Արցախի մէջ մեծ լառաջընթաց արձանագրեցին քարամշակումը, խեցեգործութիւնն ու փայտամշակութիւնը՝ շատ աւելի մեծ եղաւ մետաղամշակումը, որուն վկայելու կու գան պեղումներէ դուրս եկած պղնձեայ, երկաթեայ, արծաթեայ, ոսկեայ, անագեայ, կապարեայ, գինգէ եւ արճիճէ առարկաները: Մետաղեայ հանածոներով հարուստ էր Հայաստան Աշխարհը, որուն զանազան շրջաններէն ստացուած մետաղներով էր որ արցախցի վարպետը շինեց առտնին առարկաներ, եկեղեցական սպասներ եւ աշխատանքի գործիքներ: Ոսկին եւ արծաթը միշտ ալ ունեցան որոշ հմայք եւ արժէք՝ մանաւանդ կրօնական եւ պաշտամունքային առարկաներու կերտումին համար, որոնց հետ գուգահեռ ընթացաւ ստեղծումը կնոջական թէ արական զարդեղէններուն, որոնք յաճախ ո՛չ միայն դրուագուած էին՝ այլ նաեւ թանկագին ու կիսաթանկարժէք քարերով գամուած: Մետաղները հայեցնելու կար համընդհանուր եւ աւանդական ձեւ. կ'օգտագործուէին քուրան, բովը եւ հալոցը ձուլարաններուն մէջ, կ'օգտագործուէին նաեւ կաղապարները, եւ յաճախ՝ կռանումով մետաղը ձեւաւորելու միջոցը:

Ոսկերչութիւնը միշտ ալ ունեցաւ առաջին տեղը մետաղամշակութեան մէջ: Իրաւ էր որ երկաթն ու պղինձը գրաւեցին առաջնային եւ հիմնական դիրք առտնին, երկրագործական եւ արհեստագիտական իրերու պատրաստութեան մէջ. ոսկին ու արծաթը, սակայն, եղան առաջիններէն, որոնք օգտագործուեցան որպէս արտալալտութեան նիւթ կիրառական կամ մանր արուեստներու: Ըստ Ղազարեանի՝ «Արցախում վարպետները պատրաստել են համարեա միատեսակ իրեր, տեխնիկական նոյն միջոցներով՝ ազգային մտա-

ծողութիւնը զուգորդելով տուեալ վայրի, տուեալ վարպետի գեղարուեստական հետաքրքրութիւնների հետ» (էջ 65): Ի դէպ՝ պատմութիւնը կը պահէ «վարագօ ոսկերիչ մեծ»ի անունը եօթներորդ դարէն, եւ «Մարգիս ոսկերիչ»ինը՝ տասնմէկերորդէն: Մնացեալ անունները, որոնց մէկ ցանկը կը արուի Ղազարեանի կողմէ, բոլորն ալ կու գան տասնիններորդ եւ քսաներորդ դարերէն:

Ինչ որ ալ ըլլար անունը ոսկերիչ վարպետներուն՝ անոնք պատրաստեցին պաշտամունքային եւ եկեղեցական սպասներ եւ իրեր, խաչեր, ծնծղաներ, քշոցներ եւ բաժակներ, խնկամաններ եւ մոմակալներ, սկիհներ եւ մասնատուփեր, միւռոնաթափ աղաւնիներ եւ ձեռագիր մատեաններու կողքեր՝ յաճախ թանկագին քարերով, դրուագումով, ուռուցիկ եւ հարթային քանդակումով զարդարուած: Անոնք շինեցին նաեւ կնոջական եւ արական զարդարանքներ, ապարանջաններ, մատանիներ, գայլեր, վզնոցներ եւ շղթաներ՝ ոսկի եւ արծաթէ, եւ մերթ՝ քարազարդ: Ոսկերիչ այս վարպետներուն ձեռակերտն են ոսկիէ կամ արծաթէ գօտիները, կոճակները, ճարմանդները, քունքազարդերը, ճակտոցները, ալիքաւոր ու բազմաշարք շղթաներէ պատրաստուած մանեակները, ձեռնափայտի գլուխները, սուրի ու զէնքի դրուագում եւ մերթ աղամանդակուռ պատեանները, զէնքի նախշուն եւ արծաթագիծ դրուագումով կոթերը եւ լինարանները, առտնին օգտագործումի համար փսէներն ու սկուտեղները, բաժակները, դաւաթները, սափորները, ջրխմիկները, կովկիթի ամանները, կուժերը եւ լամբարները, որոնցմէ ոմանք գերազանցօրէն նախշուն են բուսական, կենդանական, մարդկային եւ երկրաչափական տարրերով, մինչ ուրիշներ՝ զանակուած, սեւատուած եւ արծնուած:

Արցախի կիրառական արուեստի առանձին խումբ մը կը կազմեն Աւետարանի կողքերը, որոնք կա՛մ կաշիէ են, կա՛մ ալ՝ արծաթապատ եւ արծաթէ յաւելումներով. թէպէտեւ մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն սա վերջինները՝ սակայն հազիւ թէ պատահիկներ կը մնան անոնցմէ: Իսկ զինագործութի՞ւնը:

Մերթ մանրամասն եւ երբեմն հազիւ հպանցիկ խօսելէ ետք այս բոլորին մասին՝ կ'եզրակացնէ Մանիա Ղազարեանը, թէ «մետաղամշակութեան բնագաւառում Արցախում ստեղծուածը առանձին դպրոց է՝ իր գեղարուեստ-կիրառական առանձնաչափութիւններով, իր զարդանախշային համակարգով, ոճական բնութագրումներով, որում զգալի են Արեւելքի եւ Արեւմուտքի յօրինուած քային ու զարդանախշային այս զուգորդումները» (էջ 84):

Յօրինուած քային եւ զարդանախշային այս զուգորդումներուն կարելի է հանդիպիլ ասեղնագործութեան մէջ եւս, որ ժամանակի

ընթացքին տեղայնանալով լառաջացուց Այնթապի, Մարաշի, Ջէյթունի, Ուրֆայի, Պոլսու, Աստրախանի եւ այլ վայրերու ինքնուրոյն դպրոցները: Այս վերջիններուն կարգին պէտք է դասել Արցախի ասեղնագործական դպրոցը, որ, ըստ Սերիկ Դաւթեանի՝ պէտք է ընդգրկուի Սիւնիք-Արցախ դպրոցին մէջ՝ «նկատի ունենալով այդ երկու նահանգների արհեստաւորական եւ ստեղծագործական հետաքրքրութիւնների պատմական ընդհանրութիւնները» (էջ 91):

Ինչպէս այլ վայրերու՝ Արցախի մէջ ալ ասեղնագործութեան, եւ անոր անմիջապէս առընչակից հիւսուածեղէնի, կերպասի, թաւիչի, ժաննակի եւ դիպակի հիմնական նիւթերը մնացին բուրդը, բամբակը, մետաքսը, եւ անոնցմէ պատրաստուած մանածը, ոսկեթելը, արծաթաթելը եւ մետաքսաթելը. այդ վերջինը ծանօթ էր նաեւ «ապրիչում» անունով. այս բոլորը կ'օգտագործուէին որքան իրենց բնական՝ նոյնքան նաեւ երփներփուն գոյներով. այդ վերջինները կը ստացուէին բուսական եւ հանքային նիւթերու օգտագործումով, մանաւանդ՝ տորոնի:

Հալկական ասեղնագործութիւնը զարգացաւ շղթայակապ, հարթալատակ եւ վերագիր կարի միջոցով: Դժբախտաբար այժմ կայ ո՛չ իսկ մէկ նմուշ միջնադարէն հասած, որ վկայէ Ղազարեանի հաստատումը: Այսուհանդերձ՝ ասեղնագործութեան այս ձեւերուն կարելի է հանդիպիլ այսօր արցախեան ամբողջ տարածքին վրայ, որոնք աւանդաբար փոխանցուած են սերունդէ սերունդ: Այսուհանդերձ՝ պատմութիւնը կը լիչէ անունները ասեղնագործի երկու վարպետ հալուհիներու -- Հաթերքի իշխան Վախթանգի կին Արզու Խաթունն ու Հասան-Չալալ իշխանի մայր եւ Չաքարէ ու Իւանէ Չաքարեաններու քույր Խորիչահը:

Արցախեան ասեղնագործութիւնն իր վերելքն ապրեցաւ լո՛կ տասնիններորդ դարուն, երբ անիկա արտայայտութիւն գտաւ տունին յարդարանքն ամբողջացնելու եկած կտորներուն վրայ: Այսպէ՛ս էր որ առկալութեան կոչուեցան բարձերու երեսները, ծածկոցներ եւ սիւռելի այլ առարկաներ: Այսօր արցախեան ասեղնագործութեան կարելի է հանդիպիլ ո՛չ միայն կնոջական զգեստներու, շրջագգեստի, վերնաշապիկի կուրծքին, օձիքին եւ թեզանիքին, գօտիներու, գլխաշորերու, կնոջական ճերմակեղէնի, եւ թաշկինակի վրայ՝ այլ նաեւ տղամարդու տարագր կազմող շապիկին, տարատին, արխալուղին եւ չուխային:

Ի դէպ՝ կնոջական եւ տղամարդու բոլոր զգեստներն ալ սերտօրէն կ'առընչուին հիւսուածեղէնի պատրաստութեան եւ ոստայնանկութեան հետ: Ըստ Ղազարեանի տուեալներուն՝ Արցախի մէջ

Չուլհակները ոչ միայն կը հիւսէին պարզ ու հասարակ կերպաս, կտաւ եւ այլ հիւսուածք ընկերութեան խոնարհ խաւին համար՝ այլ պորփուրիկոնը կամ ծիրանին, ժանեակը, դիպակը, շարը, կերպասն ու թաւիշը, նուրբ ու գունազեղ կտորները, ծաղկաւէտ ծածկոցներ, սրբիչ ու խաչաձեւ դրօշ՝ վերնախաւին համար:

Հիւսուածեղէնի զարգացումին հետ զարգացաւ նաեւ տարագր: Ղազարեան բաւական ընդարձակ կը խօսի արցախնան տարագրի, անոր ձեռագործներուն եւ ասեղնագործութեան, տեսակներուն ու զարդարանքներուն մասին, եւ ապա ասեղնագործութեան վրայ դնելով շեշտը՝ կ'եզրակացնէ թէ Շուշին էր անոր եւ միւսներուն արտալալտութեան եւ զարգացումին կեդրոնը: «Շուշեցիների համար ասեղնագործութիւնը գեղեցիկի շափանիշ էր, սեփական հրմտութեան ու վարպետութեան արտալալտութիւն, ինչպէս նաեւ ազգային աւանդների եւ տեղական սովորութիւնների, ճաշակի տուրք»՝ կը հաստատէ անիկա (էջ 90):

Այսպէս չէր, սակայն, իրականութիւնը կարպետի եւ գորգի արտադրութեան պարագային: Անոնք, կարպետի եւ գորգի աշխատանքները, չճանչցան մասնաւոր վայր մը զարգացումի: Կարպետագործութիւնը, եւ քիչ ետք անկէ լառաջացած գորգագործութիւնը «հայ ժողովրդի հնագոյն արհեստներից է» (էջ 95)՝ ըստ Ղազարեանին: Իրաւ է: Սակայն կը թուի թէ անոնց եւ Չուլհակութեան նախորդող պիտի ըլլայ թաղեգործութիւնը, որ զարգացաւ բուրդի առկայութեան պայմաններուն մէջ: Ժիշդ է որ թաղիքն երբեք չկարողացաւ դրսեւորել արուեստի որեւէ լատկանիշ, սակայն եղաւ ճամբահարթ մը հիւսուածքի արհեստին ու արուեստին: Անոր բացած ճամբով էր որ քալեց Չուլհակագործութիւնը, եւ լետագային ալ՝ կարպետի եւ գորգի արհեստները:

Գորգը բաւական ուշ ժամանակի երեւոյթ էր: Անոր նախորդն էր կարպետը, որ ձեւով մը շարունակութիւնն էր Չուլհակի աշխատանքով ստեղծուած հիւսուածքին: Հիւսուածք մըն էր ան ալ եւ անոր նման ունէր իր դազկիտահը՝ կանգուն կամ ուղղահայեաց դիրքով: Նոյնն էր օգտագործուած հումքը նաեւ, որ կը բաղկանար բուրդէ, բամպակէ, վուշէ եւ մետաքսէ, իսկ լետագային ալ, քսաներորդ դարու առաջին քառորդին, մանուսանդ Սուրիոյ եւ Լիրանանի հայաշատ կեդրոններուն մէջ՝ անոնցմով հիւսուած այլ հինցած կերպասի երիզէ: Մերձաւոր Արեւելքը, մանաւանդ Կիլիկիան, ճանչցաւ նաեւ գոյութիւնը խսիրէ հիւսուած կարպետին, որ զարգացաւ Արեւմտեան Հայաստանէն բաւական հեռու եւ ալդպէս ալ՝ չկարողացաւ որեւէ ձեւով ազդեցութիւն գործել հոն: Այս իսկ

պատճառով՝ կարպետի վերջին սա երկու տեսակներուն կարելի չէ հանդիպիլ Արցախի մէջ թէ ալլուր՝ Արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Գունաւոր էր օգտագործուած մանածը կարպետին, որուն երփներփումին համար արցախցին կ'օգտագործէր բնական եւ հանքալին նիւթեր: Տնայնակագործութիւն էր կարպետի արտադրութիւնը լաճախ, թէպէտեւ կալին վարպետ ջուլհակներ ալ, որոնք գոհացում կու տային տեղական պահանջներուն՝ ապսպրովի կամ ալլապէս:

Այդ պահանջներէն Ղազարեան կը խօսի հիմնական քանի մը տեսակի մասին, թէպէտեւ «ըստ գործման եղանակի, կարպետները բաժանուած են եօթ տեսակի» (էջ 96): Այսպէս՝ կար մեզարին՝ որուն «գործող թելը մէկընդմէջ անցում է եւ ստացում է երկու երեսից հարթ ու նոյնանման գործուածք» (էջ 96): Չեջիմին՝ որուն «ամենարնորոշ առանձնայատկութիւնը նրա շերտաւոր լինելն է: Դրանք գործուած են ե՛ւ լայնքով, ե՛ւ երկարութեամբ: Սա նոյնպէս երկերասանի է ...: Ջեջիմի թելերը բարակ են մանում, ոլորում են հաւասար, որպէս միջնաթել օգտագործում են նաեւ մետաքսաթելը: ... Հիւսուածքի տարրեր գոյների շերտերը ատամնաւոր ելուստներով մտնում են իրար մէջ» (էջ 96): Կարպետը՝ որմէ հիւսուածքի այս ձեւն ստացեր էր իր յորջորջումը. կարպետը «քառանկիւնի կամ քառակուսի գործուածք է» եւ կը գործուի երկու ձևով. «առաջինն այն է, երբ գործքը սկսում են մի ծալրից եւ աւարտում կարպետի վերջում: Երկրորդ եղանակով՝ նախշերք գործուած են կարպետի համապատասխան մասերում, որից լետոյ ազատ տարածութիւնը լցում է միագոյն թելերով» (էջ 97): Այս ձևով հիւսուածները կը կոչուին «երկերեսանի» կամ «մատնաքաշ»: շուալը որ «գործածուած է աւելի փափուկ թելերով: ... Գործող թելը գնում է կարպետի ուղիղ կողմով, ապա մտնում է հակառակ երեսը, նորից դուրս է գալիս ուղիղ կողմը եւ այսպէս շարունակ» (էջ 97), եւ օձալարպետները կամ վիշապակարպետները, որոնք «գործուած են թեք օղանիտ-փաթաթովի գործիքով» (էջ 100): Հինգ այս տեսակներէն գատ՝ կան նաեւ ուղիղ օղանիտ-փաթաթովի եւ թեք օղանիտ-փաթաթովի գործուածքով կարպետներ:

Ջանազան են եւ բազմաթիւ՝ նախշերք կարպետներուն վրայ, եւ ոճաւորուած ու անհատականացած: Ունին ինքնուրոյնութիւն եւ աւանդաբար փոխանցուած՝ իրարայաջորդ սերունդներուն: Մօտ քննութիւն մը առկալ արցախեան կարպետներու՝ ցոյց կու տայ որ անոնց զարդանախշերը կ'իյնան հիմնական երեք գլխանոցի ներքեւ: Այսպէս՝ Ղազարեան կը գտնէ որ կան երկրաչափական նախշեր (խաչ, կեռխաչ, աստղ, եռանկիւն եւ անկէ զարգացած այլ

ոճաւորումներ, շեղ քառանկիւն, կանթեղ, տիկնիկ, մոմ եւ գիծեր), բուսական նախշեր (մեխակ, աստղածաղիկ, խաչվարդ, նուռ եւ կենաց ծառ), եւ կենդանական նախշեր (խեցգետին, խոյ, թռչուն, օձ եւ վիշապ, արծիւ, շուն, կատու եւ մարդ՝ մերթ ձիւոր): Այս բոլորէն ետք պէտք չէ մտահան ընել նաեւ առկալ արձանագրութիւնները, որոնք շատ աւելի զարգացած ձեւով կը գտնուին քանդակներուն վրայ եւ գորգին:

Ըստ ուսումնասիրութեան՝ արցախեան կարպետը կ'օգտագործուէր տախտակամածը, թախտը, սնտուկը կամ թոնրաթոռը ծածկելու համար. մերթ նաեւ որպէս վարադուր՝ սենեակին մէջ առկալ խորշերուն . իսկ ամառներն ալ՝ վրան սարքելու համար:

Հիւսուածալին կիրառական արուեստին մէջ, սակայն, ամենէն հիմնականը կը մնայ գորգը, որ Արցախի մէջ ունէր իր ինքնուրոյն տեղը: Մանիա Ղազարեանի դատումով՝ «Արցախի գորգերն աչքի են ընկել իրենց գունալին կառուցուածքով, զարդանախշերի հարստութեամբ, տեխնիկական բարձր վարպետութեամբ: Այս առանձնալատկութիւններին առաջին հերթին նպաստել են տեղական բրդի բարձր որակն ու մանուածքի տեխնիկական հնարքները: Դրան նպաստել են բուսական, կենդանական եւ հանքային ներկերը, նպաստել են թելեր մանելու, ներկելու եւ գորգը գործելու անհրաժեշտ գործիքներ պատրաստելու տեղական արհեստաւորների հմտութիւնը: Արցախում գորգ են գործել ե՛ւ քաղաքներում, ե՛ւ գիւղերում: Այստեղ ... ամենակարեւորը գորգի գեղարուեստական յարդարանքն է եղել» (էջ 103):

Իրաւ ալ՝ այս յարդարանքը որ աւանդաբար փոխանցուեցաւ սերունդներուն՝ պիտի որոշէր տեսակը գորգին: Այսուհանդերձ՝ անհրաժեշտ է ո՛չ միայն արցախեանը մասնաւորապէս՝ այլ հայկականն ընդհանրապէս՝ զետեղել պատմական ժամանակէն ներս եւ վալրէն եւ ապա՝ միայն քննել զայն՝ գտնելու համար հանգիստութիւններն ու տարբերութիւնները, որոնք մէկը կ'ընեն հայկական կամ արցախեան, եւ միւսը՝ պարսկական, ատրպէյճանական, միջին ասիական, կամ այլ: Վերջին շրջանին՝ արցախեանները մկրտելէ ետք զարաբաղեան եւ այդ վերջինն ալ թարգմանելէ ետք ատրպէյճանական՝ հայկական գորգարուեստի իւրացումի վանտալային շարժումը կը գտնուի հրապարակի վրայ, որուն առաջին առնելու համար էր որ թերեւս կարգ մը հայ թէ օտար գիտնականներ ձեռք առին խնդիրը, եւ, ինչպէս կ'եզրակացնէ Ղազարեան՝ գտան որ «արեւելեան գորգերի համակարգում հայկական գորգերն առանձնանում են ոչ միայն իրենց զարդանախշային ինքնատուրութիւններով, այլեւ լիշատակութիւն-արձանագրութիւններով, որոնք

բնորոշ են հայկական ձեռագրերին, ճարտարապետական կոթողներին, մեմորիալ լուշարձաններին, գեկորատի-կիրառական արուեստի իրերին» (էջ 105-106): Աւելին՝ «Արցախում գործուած գորգերը բազմաբնույթ են, բազմատեսակ: Բազմատեսակ են նաեւ տիպերն ու ենթատիպերը: Դրանք ո՛չ միայն հարուստ ընդհանրութիւններ ունեն յարակից շրջանների հայկական գորգերի հետ, այլեւ իւրաքանչիւր օրինակ ինքնուրոյն է: Արցախի գորգերին բնորոշ է լատկապէս բարձր որակը» (էջ 109):

Սա տուեալներուն վրայ լինելով Մանիա Ղազարեան արցախեան գորգերու կատարած իր դասաւորումէն կը լիշէ բուսական-կենդանական տիպի վիշապագորգը, օձագորգը, երկրաչափական տիպի վարդակաւոր գորգը, բուսական տիպի երկարաւուն գորգը եւ երկրաչափական տիպի երկարաւուն ուղեգորգը, որոնց ներկայացուցիչներէն մանրամասն վերլուծումի կ'ենթարկէ ոմանք. ըստ իրեն՝ «Արցախի գորգագործական դպրոցում ամենաարժեքաւոր խումբը երկրաչափական տիպի երկայնաձիգ ուղեգորգն է: Սա նաեւ տեղի ամենահնագոյն գորգատեսակներից է» (էջ 115), եւ որուն մէկ տեսակը «կարելի է անուանել թուչնագորգ» (էջ 116):

Արցախեան գորգերն ընդհանրապէս ունին ինքնուրոյն արձանագրութիւններ, որոնցմով կը տրուին գորգագործին անունը, գորգագործութեան թուականը, գորգը պատրաստել տուողին անունը, եւ նոյնիսկ մերթ՝ գորգին օգտագործումին եղանակը՝ որպէս գորգն երիզող շրջանակ: Արցախեան գորգերու արձանագրութիւնները կը կրեն ազգայնական ոգի, որ միանալով գորգի բովանդակութեան աւանդական նախշերուն, խորհրդանշաններուն եւ գծագրական պատկերներուն՝ գորգին կու տան որոշ ինքնուրոյնութիւն մը, որ գայն կը գատորոշէ մնացեալ գորգերէն: «Արցախում եւս գորգերի գեղագիտական սկզբունքները զուգակցուել են ոչ միայն տեղի ազգագրական աւանդներին, այլեւ՝ հալ ժողովրդի մշակութի տարրեր բնագաւառներին» (էջ 117)՝ կ'եզրակացնէ Ղազարեանը:

Սակայն ճի՛շդ հոս ալ իր պարուկը կը դարձնէ հարցումը: Ղազարեանն ինքն է որ կը հաստատէ թէ՛ պորգը մաշուող իր է՝ նրա ոչնչացմանը նպաստել են հալ ժողովրդի պատմութեան ողբերգական դէպքերը: Այս է պատճառը, որ գորգերի բացառիկ օրինակներ պահպանուել են XIII դարից միայն, իսկ դասական գործուածքները թուագրում են XV դարով: Սակայն դա չի նշանակում, թէ՛ հայկական գորգարուեստի սկզբնաւորումը կապուած է հենց այդ ժամանակների հետ: Հայկական գորգագործական արուեստի հնամենիութիւնը հաստատելու են գալիս լեզուաբանական,

պատմագրական եւ այլ տուեալներ ու գործօններ» (էջ 103): Իսկ արցախեանի՞նը: Ահա՛ հարցը:

Ղազարեան չի փորձեր վերլուծումի ենթարկել այս կէտը. ընդհակառակը, կը բաւականանայ կատարել շնորհակալ աշխատանքը սեղանի վրայ դնելու այն բոլոր տուեալները որոնք, ըստ իրեն, կ'առընչուին արցախեան գորգագործութեան կիրառական արուեստին, մինչդեռ եթէ քչիկ մը լայն բացած ըլլար կարկինն իր հետախոյզի եւ անկէ ներս առնէր լիսունական թուականներուն Այթաջներու լանջի մը վրայ գտնուող սկիւթական արքայական դամբարանէ մը ի լոյս եկած գորգը, որ իր գտնուած վայրին անունովն իսկ կոչուեցաւ Փագիրիք՝ պիտի անպայման որոշել կարենար հնութիւնը արցախեան գորգին: Մօտ քսանհինգդարեայ անցեալէ մը եկող այս գորգն իր նախշերով, զարդերով, ձիււորներով եւ եղջերուներով, եւ ապա՝ երիգային նախշերու իր կրկնաշարերով՝ անմիջապէս մօտիկը կը կենար արցախեան այն գորգերուն, որոնք ձեռքի տակ կը գտնուին այսօր եւ կու գան ընդհանրապէս առաւելագոյնը տասնիններորդ դարէն: Արդարեւ՝ այս ուղղութեամբ կը գրէ Մովսէս [Հերկելեան] Միրանին, թէ «վերջերս Պէյրութ հասած պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցող արցախեան գորգ մը, իր ոճով եւ բովանդակութեամբ, ոչ միայն սերտօրէն կ'առընչուի Փագիրիքին, այլ կարծէք ուղղակիօրէն շարունակութիւնը կը հանդիսանայ անոր: ... Խնդրոյ առարկայ գորգը մակագրուած եւ թուագրուած է, այնպէս որ անիկա բանուած է 1914-ին եւ անոր հեղինակը չէր կրնար տեղեակ ըլլալ իրմէ 35 տարի յետոյ լայնաբերուելիք Փագիրիք գորգէն: ... Յատկանշական են անոր չորս ձիերը, որոնք իրենց արտայայտչաձեւերով ոչ միայն կը լիչեցնեն Փագիրիքի ձեւերը՝ այլեւ հակառակ 2500 տարուայ սահմանագատման ընդարձակ ժամանակաշրջանին՝ կարծէք ուղղակի շարունակութիւնն են անոր: Այս կ'ապացուցանեն նաեւ արցախեան գորգի գոյներն ու զարդամոթիքները ...» (Մովսէս Միրանի, «Փագիրիքի առեղծուածը», Համագգայինի «Կոմիտաս» մասնաճիւղ, Հայկական Գորգեր, Պէյրութ, [1993, էջ 13]):

Այսօր՝ բաղդատական մը Փագիրիքի եւ արցախեան գանազան գորգերու՝ պիտի ցոյց տայ թէ հին, շա՛տ է հին արմատն այդ վերջիններուն եւ կ'առաձգուի մինչեւ Ուրարտական-Արարատեան շրջան եւ ա՛յդ իսկ պատճառով կը հանդիսանայ ուղիղ մէկ շարունակութիւնը հայկական սկզբնական գորգին, որ ժամանակի ընթացքին պիտի ճիւղաւորուէր, զարգանար եւ ոճաւորուէր՝ դառնալու համար այժմու Աղստաֆան, Լոռի-Բամպակը, Սեւանը, Կր-

նակերտը, Բորջարուն, Գանձակը, Շեխարերդը, Ղարաբաղը, եւ այս բոլորին ենթարածանումները:

Այս բոլորէն ետք՝ Մանիա Ղազարեան կը հասնի այն որոշ եզրակացութեան թէ՛

«ա) Արցախի կիրառական արուեստը զարգացել է տեղի պատմահասարակական ու սոցիալական կեանքին համահնչուն, արտացոլելով երևույթների գաղափարական էութիւնը.

«բ) Արցախի կիրառական արուեստը գեղարուեստական կերպարներով զրահւորել է հայ ժողովրդի տուեալ հատուածի գեղագիտական ըմբռումները.

«գ) Արցախի կիրառական արուեստը, ինչպէս եւ տեղի մշակութի միւս բնագաւառները, իրենց գաղափարագեղարուեստական մտածողութեամբ սերտօրէն շողկապուած են հայ ժողովրդի մշակութի գեղագիտափիլիսոփայական էութեանը, դարձել են նրա հիմնական օղակներից մէկը.

«դ) Արցախի կիրառական արուեստն ընդգրկել է մշակութային այդ բնագաւառի բոլոր տեսակները, որոնց զարգացումը թելադրուել է ժողովրդական լայն խաւերի նախասիրութիւններից ու ճաշակից.

«ե) Արցախի կիրառական արուեստը հայկական դեկորատիւ-կիրառական դեմոկրատական ճիւղերից է, որտեղ իշխանական պատուէրներն անգամ շատ աւելի մօտ են կանգնած գեղեցիկի ժողովրդական ըմբռումներին.

«զ) Արցախի կիրառական արուեստի լայն ճանաչմանը նպաստել են նաեւ կատարող-վարպետների ստեղծագործական ազատութիւնը, նրանց մասնագիտական կարողութիւնների դրսեւորման բարձր կուլտուրան, ազգային եւ արեւելեան արուեստների լաւագոյն առանձնատկութիւններն ուսումնասիրելու եւ ստեղծագործական համադրութեան մէջ ներկայացնելու նրանց ձգտումը»։ [եւ]

է) Գեղարուեստական ու գեղագիտական բազմաթիւ գործօններ հնարաւոր են դարձնում Արցախի կիրառական արուեստը դիտարկել որպէս հայ մշակութի տեղական ու ինքնատիպ դպրոց» (էջ 118):

Ճիշդ, շատ ճիշդ:

Շնորհակալ աշխատանք մըն է Մանիա Ղազարեանինը, որ անպայման քաջ մը առաջ կը տանի արցախեան կիրառական արուեստի այսօրուան գիտութիւնը, ինչ փոյթ որ Արցախի Արուեստի Գանձերը ուսումնասիրութիւնն ունենալ որոշ բացատներ, բացթողումներ եւ թերիներ՝ հակառակ անոր համապարփակ ըլլալու ձգտումին: Իրաւ է, որ անհրաժեշտ էր որ Ղազարեանը շեշտը

դնէր իմացական վերլուծումին վրայ արցախեան կիրառական մանրր արուեստներու գեղագիտական տարրերուն, մատչէր այդ արուեստներուն կրօնական, ազգային, ցեղային եւ նոյնիսկ առհասարական խորհրդանիշերուն եւ պեղէր գանոնք, իջնէր խորունկ այքերն անոնց եւ անոնցմէ լոյսին հանէր իսկական պատկանելիութիւնն ու խորհուրդը զարդ ու նախշ նկատուող պատկերումներուն, բնական, բուսական եւ կենդանական արտայայտութիւններուն, գոչն ու երանգներուն, եւ գիծերուն, եւ միայն ա՛յդ ձեւով գնահատանքի զարնէր արցախցին, որ, ի՞նչ իօսք, կեանքի ասպարէզ իջաւ եւ քալլ առաւ ծանօթ ու անծանօթ ուղիներէ ներս երբ տակաւին ինքզինք կը կոչէր արտիստիցի, եւ հասաւ իր այսօրին:

Անշուշտ՝ այս գործը մեծապէս շահած պիտի ըլլար որպէս գիտական արտայայտութիւն՝ եթէ Ղազարեանն անոր տուած ըլլար անձնանուններու, տեղանուններու եւ նիւթերու հետ առընչուող ցանկ մըն ալ, ճի՛շդ այնպէ՛ս, ինչպէս որ անիկա կը շահի երկու ներդիր կողքերը կազմող արցախեան հնագիտական քարտէսներէն: Եւ հաճօ՛ պիտի ըլլար նաեւ եթէ հատորին մէջ տրուող գունատիպ նկարներն ըլլային քշիկ մը աւելի մեծադիր՝ աւելի եւս յստակացնելու համար բովանդակութիւնն անոնցմով ներկայացուող հնագիտական նիւթերուն:

Այս բոլորէն ետք սակայն՝ այժմ մեզի կը մնայ շնորհակալ ըլլալ, պարզօրէն երախտապարտ մնալ Մանիա Ղազարեանին, Արցախի հայկականութեան իր այս վկայագիրով, որ Անթիլիասի Գահակային իսկ հաստատումով՝ Արցախի այժմու գերայուզ մթնոլորտին մէջ «այս հատորը, առաւել արժէք պիտի ստանալ մասնաւորաբար մեր ժողովուրդին համար, այն տեսանկիւնէն որ անով ... աւելի պայծառ յստակութեամբ եւ տոկուն առարկայականութեամբ ի յայտ կու գայ Արցախի հայկականութեան, այսինքն՝ հայութեան պատկանելիութեան իրողութիւնը» (էջ 9):

Այժմ գիտական ճակատի վրայ Մանիա Ղազարեանի այս ուսումնասիրութիւնը կ'ընէ այն՝ ինչ որ արցախցի եւ այլ պատկանելիութեան հայերը՝ պատմութեան մէկ հեզնանքով Լեռնային Ղարաբաղ կոչուած հողի սահմաններուն վրայ:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ